

ПРЕДСТАВИ ЗА ЕМПАТИЯ И НАСИЛИЕ СРЕД МЛАДЕЖИТЕ

МАРГАРИТА БАКРАЧЕВА

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

mbakrachev@uni-sofia.bg

МАРТИН ЦЕНОВ

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

mjcenov@uni-sofia.bg

YOUTH PERCEPTIONS OF EMPATHY AND VIOLENCE

MARGARITA BAKRACHEVA

Sofia University “St. Kliment Ohridski”

MARTIN TSENOV

Sofia University “St. Kliment Ohridski”

Abstract

In the context of global crises and environmental turbulence the issue of different forms of violence in everyday life is becoming increasingly relevant, raising the question of social norms. Understanding the features of the undesired behaviors underpins people's responses to tolerance and acceptance or willingness to engage in action and counteraction towards violence prevention, promoting empathy and prosocial behavior. The qualitative research conducted aims to outline a snapshot of the level of recognition and perception of violence and empathy among young people today. The results highlight not only certain trends, but also the insight for promotion of cognitive empathy.

Keywords: violence, empathy, affective and cognitive empathy, meta-analysis, content analysis

Въведение

Основна цел на настоящата статия е да изследва какво мислят за насилието и емпатията младите хора в България днес. Себеопределенията, преживяванията, себерегулацията протичат на фона на локална и световна несигурност, които подтикват към търсене на алтернативи и налагат избор между тях. От една страна, хората не могат да нямат избор, тъй като ще изгубят чувството за сигурност, а от друга страна, изборът

като че ли е полярен: вярвам – не вярвам на информацията; за – против ваксините; вярно – невярно; ние – те. Полярното говорене и мислене е фактор, който пряко се отразява на нагласите и решенията на хората, но същевременно и характеризира свързаните с това рискове от застъпване на екстремни позиции. Именно затова се опитваме по максимално описателен начин да установим и разберем отношението на младите хора днес, като фокусът на изследването е насочен към представите на младежите в България за понятията „насилие“ и „емпатия“. В концептуално отношение разглеждаме емпатията като когнитивна и афективна характеристика, а насилието като негативната форма на видимата, проявявана агресия и противоположност на асертивността.

Теоретичната задача на настоящата статия не е да направим цялостен обзор на понятията „насилие“ и „емпатия“, а да се фокусираме върху установените мета-анализи от последните години, които разкриват не само обобщени изследвания за двата конструкта, но и практическите посоки и перспективи към актуалния момент за всяка една от тях. Емпатията е широко понятие, застъпено във философския дискурс, както и в етиката от гледна точка на различните практики – мястото на емпатията в помагащите професии, в практиката на лекарите и редица други. Емпатията е част от преживяванията и комуникацията, което затруднява ясното ѝ дефиниране само в един ракурс, поради което се придържаме основно към по-ясното разграничение между емоционална и когнитивна емпатия, поставено в психологичната практика. Емпатията е в основата на етиката във всекидневието и във всяка една сфера, като проявлението ѝ се считат за важни емоционални аспекти на морала, особено по отношение на това как тези емоции допринасят за моралните ценности и моралното поведение. С други думи, за да развием чувство за правилно и неправилно, което надхвърля просто страха от наказание или надеждата за награда, трябва да можем да се поставим на мястото на другия.

Избрали сме насилието като разпознаваемата негативната форма на агресията. Въпросът за агресивността е традиционно във фокуса на психологията и се разглежда от различни перспективи, като комплексно взаимодействие както на индивидуални и социално-групови, така и на ситуативни фактори, които водят до прояви на по-висока агресия. Точно поради това тези перспективи имат за цел да установяват ефективната предикция и превенция за нейното намаляване във всекидневието. На този фон са разгледани някои мета-анализи, които отразяват част от изследователските линии –

генетична предразположеност, ефект на пола, възрастта, средата. Отделено е и място на промените в периода на живот в условията на криза за насилието, като за целта са представени налични резултати от периода на пандемия.

Най-широко застъпената дефиниция за агресията и насилието, гласи, че агресията е поведение, с което се цели умишлено да се навреди на друго живо същество, което от своя страна е мотивирано да избегне такова отношение (Baron, 1977). Агресията може да бъде изразена пряко, под формата на физическа и вербална проява, или непряко, под формата на социална изолация и остракизъм, известни като релационна агресия. Във възрастов план агресивно поведение в детството достига своя връх между 2 и 4 години и намалява при двата пола до юношеството (Archer, 2009). Въпреки това се спазват разликите по пол особено във външните прояви на агресия (Clauss et al., 2017).

По отношение на личностните черти садизмът е уникален сред тъмните личностни черти, който освен с психопатията има връзка с и агресивното поведение. Като цяло е установена умерена връзка между субклиничния садизъм и агресивното поведение, определено чрез действия, вариращи от вербални до физически прояви, и сексуалната агресия и насилие. Също така е установена от силна до умерена връзка между садизма и извършването на агресивно поведение онлайн, което показва, че анонимността може да отключи тъмната страна на личността (Thomas & Egan, 2022). От друга страна, традиционно се приема, че импулсивността като личностна характеристика играе определена роля по отношение на агресията, но резултатите показват значима и ниска до умерена връзка между всеки аспект на импулсивността и агресията в няколко различни форми на агресия, като по-високата импулсивност е свързана с повече агресия (Bresin, 2019).

Интересно е да се отбележи, че изследванията върху насилието в училищна среда установяват, че превантивните програми не оказват съществен ефект (Rue et al., 2017). Затова изследователите извеждат важността на оценката и работата в посока промяна на нагласите към насилието за подобряване на училищния климат (López et al., 2022). Установена е положителна връзка между неадаптивните копинг стратегии и проявата на насилие, а тормозът от страна на връстниците увеличава вероятността както от извършване на насилие в междуличностните интеракции, така и от виктимизация (Gracia-Leiva et al., 2019).

Във връзка с работното място се търси отговор на въпроса кои са индивидуалните и ситуационните предиктори на междуличностната и организационната агресия, респ. насилие. По-конкретно дали съществуват различни фактори, провокиращи агресия насочена към ръководителя и колегите, както и какъв е относителният принос на индивидуалните (гняв, негативна афективност и биологичен пол) и ситуационните фактори (възприемана несправедливост, неудовлетвореност от работата, междуличностни конфликти, ситуационни ограничения и лошо ръководство) за обяснението на междуличностната и организационната агресия. Резултатите показват, че както индивидуалните, така и ситуационните фактори предсказват агресията (Hershcovis, 2007).

Важно е да се отбележи, че в периода на пандемията от COVID-19 глобално се отчете увеличаване на случаите на домашно насилие. В системен обзор на Пентарки и Спийк се посочва, че екстремни събития като пандемията водят до увеличаване на домашното насилие и създават допълнителни предизвикателства за практиката, като очертават необходимостта от допълнителни проучвания (Pentarakı & Speake, 2020). Именно това провокира нашия интерес към проследяване на възприятията за насилие.

По отношение на емпатията общоприетият в психологията подход към изучаването ѝ, въпреки множеството различни дефиниции, е за разграничаването на две форми – афективна и когнитивна емпатия. Доколкото първата е свързана с личностната диспозиция, втората е умение, което може да се изгражда, като това е особено важно за професионалистите в социалната сфера. Изследванията в мета-анализи емпирично потвърждават различните корелати на двете форми на емпатия. Афективната емпатия е логично свързана с повече депресивни преживявания и разстройства, докато такава връзка не се установява за когнитивната емпатия. Връзката между афективната емпатия и депресията е положителна в периода на юношество, а отрицателна в късна зрялост (Yan et al., 2021). От друга страна, мета-анализите за ефективността от тренинги и обучения и интервенции за повишаване на емпатията посочват, че обучението може да повиши емпатията и че развитието ѝ минава през последователни когнитивни и афективни реакции (Butters, 2010). Както за емпатията, така и за насилието се отчита многоизмерността на конструктите, както и значението на начина, по който се измерват (Bekkali et al., 2021; Martingano & Konrath, 2022).

Същевременно посредством мета-анализ се потвърждава връзката между ниските нива на емпатия и престъпленията, свързани с насилие, особено при по-младите извършители (Jolliffe & Farrington, 2004). Друг мета-анализ потвърждава връзката между социалната тревожност и афективната/когнитивната емпатия. По-конкретно се установява, че съществува умерена положителна връзка между социалната тревожност и афективната емпатия и липса на връзка между социалната тревожност и когнитивната емпатия. По отношение на мястото на емпатията в професиите, свързани със социални интеракции, мнението е еднозначно. Мета-изследване изтъква значимата ролята на емпатията, която психотерапевта показва в работата с клиенти, като резултатите показват, че емпатията е предиктор на ефективността на терапията (Elliot et al., 2018).

В периода на продължителната пандемия от COVID-19 се провеждат изследвания, които отразяват промени в различни аспекти на емпатията. Баяно и др. установяват неблагоприятно въздействие от началото на пандемията върху емпатичните социални умения, но не и върху когнитивната и афективната емпатия, които според тях се повишават в този период (Baiano et al., 2022).

Настоящият теоретичен анализ цели да покаже, че насилието и емпатията са свързани както с личностни, така и със социални обуславящи проявата им фактори. За да бъде превенцията на насилието ефективна, основополагащо е разпознаването на насилието и проявата на емпатия. Самата емпатия е важно да бъде разпозната, но още по-важна е възможността за изграждането ѝ. Като пример за това може да се посочи, че в отговор на засиления тормоз в училищата и кибертормозът във виртуалното пространство френското правителство планира да въведе задължителни курсове по емпатия по примера на Дания (Желева, 2023). С тази мярка френското правителство цели да обхване онези подрастващи, които системно осъществяват тормоз над своите съученици, и да намали проявите на насилие в бъдеще. Същевременно съвместното повишаване на насилието и проявите на афективна и когнитивна емпатия са разгледани като метафорични контрапунктове, които могат да допринесат за поддържането на баланс в условията на продължителна глобална криза.

Дизайн и процедура на изследването

Изследването е проведено в периода 1 – 10 октомври 2023 г. и включва студенти първи курс, които са в период на преход между училището и света, в който предстои да намерят мястото си и да се реализират. Доброволно участваха общо 66 лица – 56 жени и 10 мъже, на възраст между 18 и 23 години. Всички следват педагогически специалности в СУ „Св. Кл. Охридски“. Изследването е проведено присъствено, като са използвани бланки на хартиен носител. За целите на изследването са изработени 10 отворени въпроса за всяко едно от понятията – насилие и емпатия. За избягване на ефекта на реда половината участници попълват Бланка А, в която са първо въпросите за насилие, следвани от тези за емпатията, а останалата половина – Бланка Б, в която първо са въпросите за емпатия, следвани от тези за насилието. И в двата варианта въпросите са разположени на две различни страници, също с цел избягване на ефекта на възприемане. Спазени са и етичните съображения в процеса на проучването. Данните са обработени по метода на контент-анализ с извеждане първо на повтарящите се думи и изрази (абсолютна честота) и съдържателно категориално отнасяне на отговорите от трима независими експерти. Избрали сме метода на качествено изследване, за да получим неповлияни отговори, които да ни дадат възможност да изведем насоки по отношение на следните въпроси: 1) Какво разпознават като прояви на насилие и емпатия младите хора? 2) Какво е нивото на сензитивност при младите хора в разпознаването на проявите на насилие и емпатия? 3) Къде поставят себе си в перспективата на намеса или проява на насилие и емпатия?

Съдържателната насоченост на айтемите следва логиката на немоделирани въпроси, които са напълно отворени и нямат предварително зададена рамка (1); търсене на разпознаване на явленията в реалния и виртуалния живот (2 и 3); прогноза, чрез която проективно се цели допълване на представата и възприятията им по отношение на концептите (4); причините за проявата им (5); личната себerefлексия (6); разпознаването им като наблюдател (7); себевъзприемането им като обект на насилие/емпатия (8); факторите – авторитети и комуникационни канали, които допринасят за проявата на насилие и емпатия (9 и 10). По този начин сме се опитали да изградим една цялостна картина за директното и косвено разпознаване на насилието и емпатията като част от живота и начина, по който се идентифицират от младите хора в България днес.

Резултати и дискусия

Първоначално описваме резултатите от проведения контент-анализ върху резултатите на изследваните лица върху емпатията, а след това тези за насилието.

На въпроса *„Посочете първите думи или изрази, които асоциирате с думата емпатия“* са получени 103 думи и изрази, като получените отговори съвпадат с дефиницията за емпатия. Като водеща се очертава афективната емпатия (76 отговора) и по-конкретно, изследваните лица посочват нейните атрибути: съчувствие, съпреживяване, съпричастност, подкрепа, помощ, състрадание, съжаление, доброта). Когнитивната емпатия е представена в 27 отговора с посочване на изразите *„разбиране“* и *„приемане“*. В този смисъл може да приемем, че за изследваните лица (ИЛ) емпатията се разглежда по-скоро от афективната ѝ страна, отколкото от когнитивната. С други думи, за участниците емпатията е преди всичко да съпреживееш емоциите и чувствата на другите, отколкото да се разберат и разпознаят цялостно психичните състояния на отсрещния човек. По отношение на въпроса *„Посочете пример за емпатия, с който се сблъсквате в ежедневието“* може да разделим условно отговорите на две групи – емпатия, отнесена към самите ИЛ (афективна), и емпатия, отнесена към другите (когнитивна). Основната част от отговорите показват себеотнесеност (47 отговора): *„Мъжът ми изслушва разказите ми за преживяното от деня. Така усещам разбиране и приемане на мен и емоциите ми.“*; *„В напрегат за мен момент непозната жена ми помогна да се успокоя.“*; *„Разговор с приятел в нужда“*. В този смисъл емпатията се разбира от участниците преди всичко с афективната ѝ характеристика, и по-конкретно – с момента на споделеност на преживяванията със значимите други. Останалите отговори, дадени за проява на емпатия във всекидневието, се групират като проявления на емпатия от страна на респондента към други хора (24 отговора): *„Да помогна на възрастни хора да слязат от автобуса“*; емпатия към непознати хора: *„Виждайки самотни възрастни хора, усещам тяхната тъга и самота“*; към близки: *„Мой близък човек изгуби близък човек и аз се опитвах да го утеша. Затова имах слаба оценка, защото исках да го разведря“*. Тези отговори кореспондират с когнитивната емпатия – участниците демонстрират разбиране, възприемане на перспектива и поставяне на мястото на другите.

Разпознаването на емпатията намира своето продължение и в следващия въпрос: *„Посочете пример за емпатия, която виждате в Мрежата/социалните медии“*. Отговорите могат да се обобщят в няколко групи – благотворителни каузи и кампании за подкрепа, проява на съпричастност в коментарите, групи за помощ. Респондентите посочват, че посредством социалните медии може да се подкрепят значими социални каузи: *„Най-вече всички примери, които са свързани със събирането на средства за болни деца“*, или да се насърчи конкретен човек: *„Окуражаващо съобщение на конкретен човек“*. В този смисъл емпатията бива разпозната от част от респондентите като представа какво би било да са на мястото на другата страна.

На въпроса *„Какво очаквате да се случи с явлението „емпатия“ през следващите години?“* отговорите на ИЛ се групират в три насоки – позитивно развитие, негативно развитие и *„няма да се промени“*. През следващите години голяма част от респондентите очакват емпатията да се повиши и да има позитивна динамика (40 отговора): *„Да се открива у все повече хора“*, *„През следващите години смятам, че емпатията ще се покачи“*. От друга страна, част от респондентите споделят, че емпатията ще има негативно развитие и ще намалява (22 отговора): *„Да се промени неговото значение и думата да се използва в грешния ѝ смисъл“*, *„Ще се намали броят на хората, които проявяват емпатия, защото светът ще става по-трудно място за живеене и хората ще бъдат егоисти“*. Малка част от участниците смятат, че няма да има промяна (6 отговора): *„Да остане на същото ниво“*.

По отношение на въпроса *„На какво мислите, че се дължи емпатията?“* се наблюдава по-широко разпръскване на отговорите в няколко групи: вътрешна осъзнатост (16 отговора), лични характеристики (14 отговора), баланс природа – възпитание (8 отговора), социални подбуди (7 отговора), генетична вроденост (4 отговора). Вътрешната осъзнатост респондентите определят с изрази като *„добро разбиране на себе си“*, *„разумност“*, *„отговорност“* и *„осъзнаването“*. По отношение на лични характеристики: *„На самите чувства на човек и доколко той може да се постави на мястото на другия“*. Балансът се дължи на възпитание и генетични фактори, а според част от респондентите – и на емоционалната интелигентност, която може да се причисли към възпитанието. Социални подбуди най-общо са посочени като начин на свързване и доверие: *„Желанието на хората за свързаност и споделеност помежду им“*, *„На това*

хората да бъдат по-добри и разбиращи един към друг“, „На съпричастността на хората в това общество“. На последно място се посочва генетичната вроденост: „На наши вътрешни вродени инстинкти“. В този смисъл отговорите на респондентите са насочени по-скоро към подкрепа на идеята, че емпатията може да се научи, развитие и надгради, и не зависи токова от биологични и наследствени фактори.

По отношение на въпроса „В какви ситуации бихте проявили емпатия?“ отговорите се групират по следния начин: емпатия към широк кръг хора, неопределени отговори, емпатия към близки и себеотносна емпатия. Към широк кръг хора се посочват отговори като: „Ако някой е пострадал или има нужда от помощ“, „Винаги когато някой има нужда от мен“; към близки: „Когато мои близки разказват щастливи за тях моменти. Усещам тяхното щастие“; неопределени: „Ако видя, че някой страда“, „Към болен човек, човек в нужда, човек, към когото се отнасят несправедливо“; себеотносни отговори: „На човек, който преминава в даден период, през който съм минала и аз“.

На въпроса „Случвало ли се е да бъдете свидетел на някаква форма на емпатия?“ респондентите дават отговори, свързани най-често с общи категории, примери с хора, следвани от младежите, които не смятат, че са били свидетели на емпатия, тези, които търсят проявите към тях самите, и дават примери с колеги. Към общи категории се посочват отговори като: „Емпатия от страна на учител към ученик, който преминаваше през труден период и имаше лични проблеми“, „Да, приятел помогна на стара баба, която не можеше да ходи“; към други хора: „Да, охраната от детската градина на дъщеря ми, винаги дава по нещо на разстроените деца“; себеотнасяне: „Да, най-добрата ми приятелка винаги е емпатична към мен“; от колеги: „Бях около две колежки. Едната беше разстроена, другата бързаше за нещо, но реши, че ще помогне на разстроената, като я изслуша“.

На въпроса „Случвало ли се е да сте били обект на емпатия? Моля, опишете накратко“ има 24 положителни отговора, 8 отговора „не“ и още 5 с приведени спомени от детството, но не и по-скорошни.

Отговорите на въпроса „Кои са според вас авторитетите (инфлуенсърите), които стимулират емпатията?“ показва доста широк кръг разнопосочни влияния. Част от отговорите са свързани с важни конкретни фигури за респондентите (Мария Андреева, Галин, Емил Конрад, Станислав Цанов, Киро Брейка, Кумбата, Динко от Ямбол), като са

посочени като инфлуенсърите, които могат да повишат емпатията. Тази категория е важна, особено за по-младите възрастови групи, и е предмет на бъдещо изследване, тъй като част от посочените инфлуенсъри всъщност заемат доста крайни и противоречиви позиции. Паралелно с това част от отговорите на въпроса са категориални и насочени към конкретни специалисти или медии: психолози, учители, телевизия. Друга част от отговорите са свързани с представите за автентичност: „*Може би известните актьори и певци, които споделят неща от истинския си живот*“. Друга част от респондентите са отговорили „не мога да отговоря на този въпрос“, а някои посочват, че не са се сблъскали с авторитети.

Отговорът на въпроса „*Кои според вас комуникационни канали водят до повече емпатия?*“ се подреждат от респондентите, както следва: социални мрежи, живият контакт, общи категории, като някои са посочили, че не могат да отговорят. Двойно по-голямото количество отговори, свързани със социалните мрежи, отново демонстрира тяхното значение, и респективно, необходимостта от регулация и проактивното им използване.

По отношение на насилието асоциациите на респондентите са свързани най-често с определения за видовете насилие в общо 105 отговора: *физически тормоз; психично; вербално; сексуално*. Висока честота в отговорите имат изброени *лични характеристики на насилника*, „*Нещастие и дълбок зов за любов*“, „*Неосъзнат човек*“; както и директно посочване на думата „агресия“ и преживяванията в резултат на това: *болка; принуда*. В този смисъл насилието е разгледано и припознато от респондентите като естествено продължение на негативната страна на агресията. Като примери, с които респондентите се сблъскват във всекидневието, се посочват: общата среда („*Неуважително поведение от другите, обиди*“); общи категории, родители: *Неспокойни родители, които удрят, тръскат агресивно или викат на техните деца*“, „*Вербално насилие – често възрастни хора проявяват насилие към децата си с цел да ги слушат*“; отговор, че не са се сблъскали с агресия; отговори за агресия на пътя и агресия в социалните мрежи. Един отговор е свързан с натиска на социалните норми: „*Ти трябва да следваш останалите*“. Въпреки че като място социалните мрежи са посочени 2 пъти, в отговорите на въпроса „*Посочете пример за насилие, което виждате в Мрежата/социалните медии*“,

респондентите дават много отговори – най-често обиди и коментари, изразяващи омраза, като и общи отговори, които не могат еднозначно да бъдат категоризирани.

Интересно е да отбележим равното разпределение на перспективите на респондентите по отношение на очакванията им към насилието през следващите години. По-конкретно част от отговорите (27) сочат, че респондентите очакват то да нарасне: *„Очаквам да нарасне. Все повече и повече хора се оставят на гнева и сивото ежедневиe да им влияе. Фактически нямаше и да е сиво изобщо, ако не положим малко усилия да се усмихнем, вместо да се намръщим. Но това не е толкова лесно за постигане“*. Друга част от респондентите смята, че насилието ще намалее (23 отговора): *„Очаквам хората да станат малко по-осъзнати и да не го прилагат“*, *„Ако се вземат по-твърди мерки, е възможно да намалее с няколко процента следващите години“*. Малка част от респондентите (5 отговора) не очакват да има промяна, а други 6 отговора са широки по своя обхват, но имат негативна конотация: *„Не искам да си го представям, защото веднага ми изникна въпроса: „А има ли накъде повече???!“*; *„Да се дава повече гласност на него“*.

Като причините за проявите на насилие младите хора отнасят в най-висока степен липса на любов е миналото към насилника, травми и липса на модели (28 отговора): *„Дължи се на травми от детството, на възрастните, които се примиряват с тези травми и ги negliжират. Дължи се повече дори на това, че предпочитат да трупат всичко в себе си, а това води до насилие“*, *„Насилниците са били някога жертви“*. От друга страна, се отбелязват лични характеристики на насилника (26 отговора), изблик на комплекси (*„агресия, различни разбирания на хората“*, *„Психически отклонения“*, *„В повечето случаи е начин на насилника да се справи със собствените си емоции“*, *„Чувство за превъзходство, безсилие“*). Част от отговорите (10 на брой) включват влиянието на общата среда и социалните норми: *„Мисля че се дължи на безизходицата, в която човек изпада, когато се чувства безсилен пред дадена ситуация“*, *„На трудният живот на хората“*, *„социални норми и догми“*, *„Пари, надмоцие, вярвания“*.

От друга страна, част от респондентите споделят, че биха проявили насилие, за да защитят близък или себе си: *„ако нещо ми застрашава живота или този на близките ми“*, *„ако се налага да се самозащитавам или да защита някой друг“*. Друга част от отговорите на участниците сочат, че те при никакви обстоятелства не биха проявили

насилие, а група отговори насочват към спецификата на конкретната ситуация: „В присъствие на много силен гняв“, „Когато човекът от другата страна го заслужава или многократно решаване на проблема с думи не е помогнало“.

На въпроса „Случвало ли се е да бъдете свидетел на някаква форма на насилие? Моля, опишете накратко“ 18 респонденти споделят случки от публични места: „Пред дискотеката – физическа агресия от пиан, „Майка да бие детето си“. Други 11 души споделят, че са свидетели на домашно насилие и обект на такава: „Моите родители се биеха, когато бях малка. Баща ми биеше майка ми, после майка ми изпаднаше в истерия и набиваше баща ми“, „Да. В моето семейство често се случваше да ни бият заради направена беля, например“. Десет от участниците конкретизират случаи от училище, а 9 отговори са общи, без категоризирано място. По-малка част от участниците (8) декларират, че никога не са били свидетели на насилие. Важно е да се отбележи, че двама от респондентите посочват, че са свидетели на насилие всеки ден: „Да, вербалното насилие се среща всеки ден под различна форма в общуването, приемам дори ироничното изказване или с насмешка за вид вербално насилие, щом това кара отсрещния да се чувства зле. Както и физическо насилие, но това го приемам за показател, че агресорът се чувства слаб“.

На въпроса: „Случвало ли се е респондентите да бъдат обект на насилие?“ – най-много респонденти декларират, че никога не са били обект на насилие. Други посочват, че са били обект на насилие от родителите си („Като малка ме биеха“, „Да. Най-вече от родителите ми. Вербално и физически“, или са отговорили само с „да“. Това може би е очаквано, с оглед на факта, че насилието е свързано с травматично преживяване и респондентите не искат да споделят, за да го потиснат или пренебрегнат. Други отговори дават общи примери за случаи на насилие над респондентите: „Да, физическо и вербално насилие“. Част от респондентите посочват, че са били обект на насилие от страна на съученици: „Обиди, удари, психичен тормоз“, „Взимали са ми нещата и са се подигравали с мен в училище“. Посочени са два отговора за насилие от страна на интимен партньор и един – за насилие от страна на колега в работата.

Авторитетни фигури и инфлуенсъри за част от респондентите са: конкретни значими фигури, социална поставеност („хората с връзки в политиката“); обществото като цяло, родителите и пропагандата. Други не могат да посочат авторитети. Основната

част от респондентите смятат, че анонимността на мрежата и социалните медии са основните канали, провокиращи насилие, следвани от традиционните медии – телевизия, като са налице и отговори „не знам“ или неинформативни.

Заключение

Най-общо може да отбележим, че младите хора разпознават по-добре проявите на емпатия и по-точно на афективна емпатия, в сравнение с проявленията на когнитивна емпатия. Това, което преживяват емоционално другите, оказва влияние върху тяхното психично състояние. С оглед на направения теоретичен обзор, този резултат е очакван. Извежда се значимата роля на социалните медии като канал, който може да повиши както емпатията, така и насилието сред хората. Интересно е да се отбележи, че младите респонденти вярват, че емпатията ще продължи да се засилва, докато сред тях няма еднозначна нагласа по отношение на повишаването/намалването на насилието в бъдеще.

Има известна степен на разпознаване – най-често чрез директно отнасяне до определения и познати когнитивни форми и прояви на насилието и на емпатията. Това, което следва да се отбележи, е, от една страна, по-стесненият фокус на разпознаване и на двете явления чрез себеотнасяне и формални отговори, а от друга страна, очакването значението на социалните мрежи и негативните очаквания емпатията да намалее, а насилието да нарасне. Балансирана е позицията по отношение на разпознаването на различни форми на насилие. Особено показателен е фактът, че 8 от респондентите категорично заявяват, че никога не са били свидетели на насилие, а 28 – че никога не са били обект на насилие през живота си, което поставя въпроса, свързан с идентифицирането на тези прояви на насилие, които са в основата на възприемането на средата като сигурна, респективно несигурна. Тук имаме предвид ежедневно наблюдаваното неспазване на правилата, поведението на пътя, закъсняването и прекъсването в по-широк план. В малка част от отговорите младежите посочват социалните норми и нагласите в цялост като фактори, които могат да допринесат и негативно, и позитивно за промяна на междуличовешките отношения.

Във връзка със заключенията за ролята на разпознаването на насилието за неговото управление и възможностите за усвояване на когнитивна емпатия и овладяване

на емпатични умения, следва да се отбележи, че превантивните програми с такава насоченост, особено в условията на несигурност и агресия, представляват важен ресурс. Разпознаването в себе си и в другите на случаи и прояви на насилие и емпатия е свързано с изградената емоционална интелигентност.

Доверието, примерите и сигурността са посоките, които могат да бъдат поддържани с развиването на емпатийни умения и когнитивна емпатия. Наред с останалите ползи, насърчаването на емпатията благоприятства в личен план професионалното представяне, а в социален – изгражда сигурна среда. Също така считаме анализирания резултат за показателни по отношение на етичността във взаимоотношенията, която може да бъде стимулирана и научена, и намираме това за значимо, предвид връзката ѝ с професионалната етика, респ. етиката в различните сфери на работа с човешки фактор. В по-общ план, моралността и мястото на етичните принципи във взаимоотношенията и възможностите за създаване на сигурна среда се базират преди всичко на установяването и възпитанието на доверие и емпатия. Просоциалното поведение и емпатията обикновено се увеличават с възрастта до средата на детството или юношеството, а изследванията, които посочихме, показват, че тяхното изграждане оказва влияние върху ефективността на социалната компетентност на индивидите.

Важно е да се подчертае, че насилието в много висока степен се разпознава не само като форми, видове и преживяване, но се определя през личностните особености на насилника и мотивите, респ. факторите, които го обуславят. Това разбиране изцяло съответства на парадигмата на холистичния подход, прилаган за подкрепа не само на тези, които са били обект на насилие, но и на упражняващите насилие. Младежите са сензитивни към насилието във всички форми – от наблюдаваното отношение на родители, през действията на шофьорите на пътя, до поведението в мрежата, което не следва етични стандарти. В тази връзка следва да се подчертае и ясно изразеното противоречие в отговорите на младежите – насилието да нараства през следващите години, като същевременно нараства и емпатията. Намираме това за възможна пресечна точка между двете.

Сред младежите доминира представата, че емпатията се дължи основно на лични качества и това е една очертана насока – осъзнаване на реакциите и рационалните

аспекти и развиване особено на когнитивната емпатия и социалната среда по линия на взаимодействия, свързани с емпатия. Показателен в тази връзка е и фактът, че част от младежите споделят, че никога не са били свидетели на проява на емпатия. Като водещ комуникационен канал очаквано са посочени социалните мрежи и особено чувствителния въпрос за етичните стандарти в споделеното съдържание в интернет.

Ключ към стъпките, които са очертани в представените резултати, намираме в разбирането на младежите за емпатията основно през емоционалните лични преживявания и отнасянето към себе си, което е посоката за разширяване на разпознаването и допълването на примерите и за стимулиране на просоциална включеност през основния канал на взаимодействие – социалните мрежи, както и в реална среда. Посочените инфлуенсъри и авторитетни фигури дават допълнителна перспектива за разпознаваемите послания и избор за подходящите авторитети за различните целеви групи.

Поставяме това изследване в приложното поле на работата с деца, ученици и младежи с цел извеждането на съгласувани модели. Възможна посока за успешно взаимодействие е зададена по линия на фундаменталната връзка между психологията на морала и емпиричната етика (Маринова, 2023). От особена важност е научните постижения и интегрираните теоретични и практически знания да станат част от образователната практика и да послужат като основа на себерегулацията в отношенията във външната среда и интернет мрежата. Значимостта между активизирането на просоциалното поведение и подобряването на социалните послания е задача с трансдисциплинарен характер. Тя ангажира взаимодействието между социалните и хуманитарните науки за засилване на усещането за сигурна среда. В основата на това взаимодействие следва да залегнат онези разбирания, представи и добри примери, които утвърждават моралните принципи и които да активират личната готовност за включване като контрапункт на усещането за липса на подкрепа и за справяне без чужда помощ.

ЛИТЕРАТУРА

Желева, П. (2023). ЗАТВОР ЗА ТОРМОЗ В УЧИЛИЩЕ: Франция въвежда курсове по емпатия и конфискация на телефони. Извлечен на: 30.10.2023. Достъпен на: Затвор за

тормоз в училище: Франция въвежда курсове по емпатия и конфискация на телефони -
Образование - Светът - Събуди се - Nova.bg

Маринова, Е. (2023). Защо доверието в психология на морала е важно за съвременната
приложна практика? – В: *Етически изследвания*, 8(1), 3 – 27.

Baiano, C., G. Raimo, I. Zappullo, M. Marra, R. Cecere, L. Trojano & M. Conson. (2022).
Empathy through the pandemic: changes of different emphatic dimensions during the COVID-
19 outbreak. –In: *International journal of environmental research and public health*. 19(4),
2435.

Baron, R. A., & R. A. Baron. (1977). *Aggression: definitions and perspectives. Human
aggression*, 1 – 38.

Bekkali, S., G. J. Youssef, P. H. Donaldson, N. Albein-Urios, C. Hyde & P. G. Enticott.
(2021). Is the putative mirror neuron system associated with empathy? A systematic review and
meta-analysis. *Neuropsychology review*, 31, 14 – 57.

Butters, R. P. (2010). *A meta-analysis of empathy training programs for client populations.*
The University of Utah.

Clauss, N., A. Rankin & J. Byrd-Craven. (2017). Meta-analysis of Sex Differences in
Aggression. 10.1007/978-3-319-16999-6_846-1.

Jolliffe, D., & D. P. Farrington. (2004). Empathy and offending: A systematic review and
meta-analysis. – In: *Aggression and violent behavior*, 9(5), 441 – 476.

De La Rue, L., J. R. Polanin, D. L. Espelage, & T. D. Pigott. (2017). A meta-analysis of
school-based interventions aimed to prevent or reduce violence in teen dating relationships. –
In: *Review of Educational Research*, 87(1), 7 – 34. <https://doi.org/10.3102/0034654316632061>.

Elliott, R., A. C. Bohart, J. C. Watson, & D. Murphy. (2018). Therapist empathy and client
outcome: An updated meta-analysis. –In: *Psychotherapy*, 55(4), 399.

Gracia-Leiva, M., A. Puente-Martínez, S. Ubillos-Landa, & D. Páez-Rovira. (2019). La
Dating violence (DV): a systematic meta-analysis review. – In: *Anales de Psicología*, 35(2),
300 – 313. <https://doi.org/10.6018/analesps.35.2.333101>

**Hershcovis, M. S., N. Turner, J. Barling, K. A. Arnold, K. E. Dupré, M. Inness, & N.
Sivanathan.** (2007). Predicting workplace aggression: a meta-analysis. – In: *Journal of applied
Psychology*, 92(1), 228.

Bresin, K. (2019). Impulsivity and aggression: A meta-analysis using the UPPS model of impulsivity. – In: *Aggression and Violent Behavior, Volume 48*, Pages 124-140, ISSN 1359-1789, <https://doi.org/10.1016/j.avb.2019.08.003>.

Thomas, L. & V. Egan. (2022). A systematic review and meta-analysis examining the relationship between everyday sadism and aggression: Can subclinical sadistic traits predict aggressive behaviour within the general population? – In: *Aggression and Violent Behavior, Volume 65*, 2022, 101750, ISSN 1359-1789, <https://doi.org/10.1016/j.avb.2022.101750>.

López, D. P., R. López-Nicolás, R. López-López, E. Puente-López, & J. A. Ruiz-Hernández. (2022). Association between attitudes toward violence and violent behavior in the school context: A systematic review and correlational meta-analysis. – In: *International journal of clinical and health psychology, 22(1)*, 100278.

Martingano, A. J. & S. Konrath. (2022). How cognitive and emotional empathy relate to rational thinking: empirical evidence and meta-analysis. – In: *The Journal of Social Psychology, 162*. 1-18. [10.1080/00224545.2021.1985415](https://doi.org/10.1080/00224545.2021.1985415).

Pentaraki, M. & J. Speake, (2020). Domestic Violence in a COVID-19 Context: Exploring Emerging Issues through a Systematic Analysis of the Literature. – In: *Open Journal of Social Sciences, 08*. 193-211. [10.4236/jss.2020.810013](https://doi.org/10.4236/jss.2020.810013).

Pittelkow, M. M., M. Rot, L.J. Seidel-Koulaxis, N. Feyel, & A. M. Roest. (2021). Social Anxiety and Empathy: A Systematic Review and Meta-analysis. – In: *Journal of Anxiety Disorders, 78*. 102357. [10.1016/j.janxdis.2021.102357](https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2021.102357).

Yan, Z., X. Zeng, J. Su, & X. Zhang. (2021). The dark side of empathy: Meta-analysis evidence of the relationship between empathy and depression. – In: *PsyCh journal, 10(5)*, 794 – 804.